

אזרחות מדומיינת

מרואן דלאל¹

בשנת 1999 הזדמן לי להרצות בפני קבוצה של יהודים אמריקאיים בניו יורק על המציאות במקום ממנו באתי. אז, כמו היום, המציאות לא החמיאה למדינת ישראל. בסוף ההרצאה, שנפלה על אוזניים קשובות, אם כי מופתעות, ניגש אליי אחד הנוכחים, איש עסקים מצליח בסוף שנות הארבעים, ושאל אותי על סוגיה שלא העליתי בהרצאתי, אך רלבנטית לו באופן אישי. הוא שאל מה דעתי על עניין אי ההכרה של מדינת ישראל בזרם הרפורמי ביהדות. תשובתי הייתה הבעת תמיהה על הקלות שבה האיש נותן כוח לפקיד ממשלתי במדינה זרה לקבוע לו את זהותו. האיש נראה מופתע מתשובתי, וחיך אליי בנימוס. לי היה ברור שההיגיון שבתשובתי אינו משכנע את האיש שגדל, ככל הנראה, על אמרתו של שופט בית המשפט העליון האמריקאי לשעבר לואיס ברנדייס (כיהן שם בין השנים 1916 – 1939), שאמר כי "הניסיון המעשי וההתבוננות אל החיים שכנעו אותי, כי כדי להיות אמריקאיים יותר טובים, עלינו להיות יהודים יותר טובים, וכדי להיות יהודים יותר טובים, דרוש שנהיה לציונים".²

ספק רב אם המציאות כאן לפני 1948, במהלך שנה זו, או לאחריה נראתה מארה"ב, או שהיה רצון כלשהו להביט בה. מכל מקום, בשנים 1963 ו-1964 ביקר בישראל פרופסור ג'ורג' פרידמן, סוציולוג יהודי צרפתי בעל שם עולמי ואוהד ישראל. שנה לאחר ביקורו האחרון הוא כתב ספר שבו הוא מנתח את החברה שבה נתקל. הסוציולוג הצרפתי לא הבחין בממשל הצבאי שהונחת על האוכלוסייה הילידית, המיעוט הערבי פלסטיני. אך הוא הסיק בספרו כי מדי יום נוצר בישראל עם חדש, שאינו העם היהודי, אלא האומה הישראלית, וזאת בטרם פורסמו ספריהם של בנדיקט אנדרסון ואריק הובסבאום אודות היווצרותם של עמים.

ספרו של הסוציולוג הצרפתי שימש את מר טמרין בפנייתו לבית המשפט העליון כדי לחייב את הרשויות לרשום את לאומיותו בתעודת הזהות כישראלית ולא כיהודית. נשיא בית המשפט העליון אז, שמעון אגרנט, שנולד וגדל בשיקגו שבארה"ב, דחה את בקשתו של טמרין בשיטתיות תוך שהוא מדגיש את קיומו של עם יהודי ונפקדותה של אומה ישראלית. הכרזת העצמאות של מדינת ישראל שימשה לאגרנט כלי ראייתי נכבד באשר לתכלית ומהות מדינת העם היהודי, כאשר הוא שווה בין הדוגלים בישראליות עם הבדלנים בדרום ארה"ב בתקופת מלחמת האזרחים שם. אגרנט ציין עוד כי³:

"לפיכך, אם קיים היום בארץ – 23 שנים בלבד אחרי הקמת המדינה – קומץ אנשים – ואפילו יותר מזה – המבקשים להיבדל מהעם היהודי ולקנות לעצמם את המעמד של אומה ישראלית נפרדת, כי אז מגמה ספרטיסטית זו, אין לראותה כמגמה לגיטימית

¹ הכותב הוא עו"ד בעדאלה.

² מצוטט בע"א 630/70 טמרין נ' מדינת ישראל פ"ד כו (1) 197, 205.

³ טמרין, עמ' 221.

ומן הנמנע להכיר בה, באשר העיקרון של זכות ההגדרה העצמית
הלאומית אינו יכול לשמש לה צידוק.”

פסק דינו של אגרנט בעניין טמרין חותר תחת עמדות נאורות המבקרות את הציונות. לשיטת אגרנט, קיים רק עם יהודי, בישראל ובעולם, ואין דבר כזה ישראליות. המאפיין העיקרי של עם זה הוא הסולידריות שבניו חשים זה כלפי זה. בפנינו, אם כן, לא שלילה של הגולה, אלא שלילה של הישראליות. אגרנט שולל את עצם הנכחתו של הצבר במרכז ההוויה הלאומית היהודית, בניגוד לאבחנותיו של הסוציולוג הצרפתי לאחר ביקוריו.

יחד עם זאת, עמדתו של אגרנט מציבה אותו במיקום שונה מזה שבו הוא הוצב על ידי הזרם המרכזי בחינוך המשפטי בישראל, כאביר זכויות האזרח בבית המשפט העליון, מי שכתב את פסק הדין המיתולוגי בעניין קול העם בשנת 1953.⁴ אגרנט שולל את הבנת הפרט לזהותו, לתחושותיו, להתהוותו. בפני אגרנט עמדה האפשרות לכתוב פסק דין הדוחה את בקשת טמרין שיסודו בהוראות החוק, כפי שעשה השופט כהן, אך הוא העדיף לעגן את עמדותיו העקרוניות, שתכליתן הבנתו לשאלה הלאומית, בדפי פסק דין של בית משפט עליון, ובכך להיות שותף פעיל בתהליך יצירת אומה על ידי המוסדות הרשמיים של מדינה.

הגולה היהודית מקבלת הכרה נוספת בפסק דין בית המשפט העליון (11 שופטים) שניתן ביום 31.3.2005 בעניין שאלת "גיור הקפיצה"⁵. השאלה שנדונה הייתה האם אדם היושב כדן בישראל, שהתגייר בחו"ל על ידי קהילה יהודית מוכרת, יחשב ליהודי לצורך חוק השבות. הנשיא ברק ענה בחיוב. כך גם דעת הרוב. ארבעת שופט המיעוט נחלקו בגישותיהם: השופטת פרוקצ'יה הביעה את העמדה כי מוקדם מדי להפעיל את הביקורת השיפוטית, שכן יש לאפשר לרשות המוסמכת להיערך בנושא הכרה בגיור שנעשה על ידי קהילה יהודית מוכרת בחו"ל; השופט גרוניס ציין כי הכרה בגיור כאמור יפתח פתח להתאזרחות קלה לגורמים מפוקפקים; ושני השופטים הדתיים טירקל ולוי הדגישו את החשיבות הדתית של הנושא, ואת הצורך שבית המשפט ימנע מדיון והכרעה בשאלה של גיור.

פסק דין זה חושף פעם נוספת את העובדה שבישראל יש שתי מערכות של אזרחות והתאזרחות. חוק השבות שולל את אמרתו של נשיא בית המשפט העליון לשעבר, מאיר שמגר, שגרס כי "קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אינו שולל את אופייה הדמוקרטי, כפי שצרפתיותה של צרפת אינה שוללת את אופייה הדמוקרטי."⁶ ההבדל במשטר של שתי המדינות ברור מאליו. הצרפתיות

⁴ ראו בג"ץ 73/53 קול העם נ' שר הפנים פ"ד ז, 871. והשוו עם עמדת אגרנט בעניין ירדור שאישרה את עמד ועדת הבחירות המרכזית לשלול מתנועת אח-ארד את האפשרות להתמודד בבחירות הכלליות, בהסתמכו, בעיקר, על פרשנותו להכרות העצמאות הישראלית. ראו ע"ב 1/65 ירדור נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השישית פ"ד יט (3) 365.

⁵ בג"ץ 2597/99 טושבייס נ' שר הפנים (פסק דין מיום 31.3.2005, טרם פורסם).

⁶ ע"ב 1/88 משה ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית פ"ד מב (4) 177, 189.

אינה כרוכה, באופן מבני ואינהרנטי בדת כלשהי, כפי שמדינת ישראל כורכת את עצמה בדת היהודית. בנוסף, צרפת מביעה את רצונה המתמיד לחילון מוסדותיה הרשמיים, וממילא אינה מדמינת עם חובק עולם, שכל משאת נפשו היא לחזור לגבולות של מולדת א-היסטורית. כלומר, מושגיות האזרחות בצרפת שונה בתכלית השינוי מזו שבישראל: שם האזרחות מעוגנת בגיאוגרפיה, ואילו בישראל הגורם המרכזי בקביעת האזרחות וטיבה הוא הדת.

חוק השבות מעניק אזרחות אוטומטית ליהודי, יהא מקום מושבו אשר יהא, ברגע שיחפוץ באזרחות זו. המדינה גם משקיעה משאבים ניכרים כדי לטפח חפצות כאמור בקרב יהודים אזרחי מדינות אחרות. חוק האזרחות קובע הליך מדורג, ולעיתים קרובות נוקשה ביותר, לקבלת אזרחות. המדינה משקיעה משאבים חומריים וסימבולים כדי לצמצם את אפשרות התאזרחותם של לא יהודים. המאמץ הבולט ביותר בשנים האחרונות בכיוון זה הינו התיקון לחוק האזרחות (2003) השולל את אפשרות איחד משפחות של פלסטינים מישראל עם פלסטינים מהשטחים שנכבשו בשנת 1967. בג"ץ ממשיך לדחות את ההכרעה בשאלת חוקתיות תיקון זה לחוק, ולמעשה נותן לגיטימציה להמשכיותה של הפרה ממשית לזכות אדם בסיסית, היא הזכות למשפחה.

נושא פסק הדין בעניין "גיור הקפיצה" לא היה איחוד משפחות, של אזרחית עם בן/ת זוג שאינם אזרחים. אלא היה מדובר ברצון להכרה כיהודים על פי חוק השבות. רצון להתאזרחות במסלול הראשי לכיוון מדינת היהודים, תוך כדי עקיפת המונופול של הזרם האורתודוכסי ביהדות, השולט על תהליך קביעת מיהו יהודי בישראל. לא נטען בפני בג"ץ כי העותרים נמצאים בפני מצוקה ממשית, כגון מניעת הרשויות נוכחות בני זוג בתוך המדינה. וגם פסיקת בג"ץ לא התייחסה לסוגיה זו. יוצא שלא הפרה של זכות אדם ממשית עמדה בפני בית המשפט, אלא יותר שאלה כללית, עם השלכות ציבוריות ודתיות ראשונות במעלה. גם לא נטען בפני בג"ץ, כי בפני העותרים יש רק אפשרות אחת להיות אזרחים בישראל, וזאת על פי חוק השבות. שכן, העותרים יכלו, אם רצו בכך, להתאזרח לפי המסלול הארוך והמייגע של חוק האזרחות, להבדיל מהמסלול הישיר של חוק השבות. למעשה, אין מנוס מהמסקנה כי עתירה זו היוותה אתגור לדומיננטיות של הזרם האורתודוכסי ביהדות, השולט בענייני דת בישראל.⁷

לעומת אגרנט בעניין **טמריין**, שניסה לבסס לאומיות יהודית על תיאוריות מדעיות, ואף על בסיס ליברלי כשהוא מצטט בהקשר זה את פרופסור בנימין אקצין,⁸ אהרן ברק דוגל בשיח לאומני שעוקב ביסודיות את המשיחיות הבן-גוריונית אודות חוק השבות שייסד את מדינת היהודים, ולא להיפך.

⁷ ראוי להשוות את גישתו העקרונית של השופט חשין בדבר הצורך לא להתערב בעניין חיוב עיריות שמתגוררים בהם אזרחים ערבים להוסיף כיתוב בשפה הערבית על השילוט העירוני, עם עמדתו בדבר חובת בית המשפט להתערב בעניין "גיור הקפיצה". לא פחות מעניין יהיה, אם ניתן למצוא מן המשותף בין שני המקרים, לחקור את סיבת השוני בין עמדותיו של השופט חשין. ראו בג"ץ 4112/99 עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' עיריית תל-אביב – יפן פ"ד נו (5) 393, 418 – 473.

⁸ **טמריין**, עמ' 219.

ברק תוהה מדוע עמדת המדינה אינה מאפשרת למי שהתגייר להסתפח לעם היהודי בארץ ישראל, לאותו עם היושב בציון⁹ :

"ומדוע נמנע הכרה בגיור שנעשה בקהילה יהודית מוכרת אם המתגייר מבקש להסתפח לעם היהודי היושב בארץ ישראל? ועל אחת כמה וכמה, מדוע תימנע ההכרה ממי שכבר גר כדין בישראל, וכל רצונו הוא להבטיח את ההכרה בהסתפחותו לעם היהודי היושב בציון?"

בחוות דעת קצרה, משלים השופט חשין את האידיאולוגיה הבן-גוריונית שבבסיס חוות דעתו של אהרן ברק. אמנם חשין מספיק לערוך רוויזיה קלה בהיסטוריוגרפיה הממלכתית, כשהוא מבחין, לעת קצרה, בסבלם של פליטי מלחמת העולם השנייה, ובמציאות המעברות של המזרחיים בתחילת שנות החמישים, אך מהר מאוד הוא חוזר לעבר המסלול הממלכתי, שולל את עושרן התרבותי, שונותן, וההיסטוריה של הקהילות היהודיות בעולם, ומכפיף אותן לכלל היסטורי אחד ויחיד, המבדיל אותם מזולתם - הכמיהה לארץ זבת חלב ודבש, ארץ ישראל¹⁰ :

"הסוגיה אינה פשוטה וקלה משום שהמתגייר אינו אך מסתפח אל הדת היהודית, משל היה פרוטסטנטי ההופך קתולי. המתגייר מספח עצמו לעם, לאומה, להיסטוריה, לתרבות בת אלפי שנים של עם שבעבר ישב על אדמתו; עם שברובו המכריע התגורר אלפי שנים שלא על אדמתו אלא ב"גולה"; ועתה מתקבץ חלקו ושב הוא אל ארצו ההיסטורית. אין זה דבר של מה בכך להסתפח ל"עם עולם". וגם אם המסתפח הופך להיותו שומר מצוות, לא בנקל יטמיע עצמו בתרבות המודעת והלא-מודעת של העם היהודי, בשפה, בחגים, בהלוך-מחשבה."

אכן, מרכזיותה של ארץ ישראל לא ניתנת לערעור, והיא סובלת זיקה אחת אליה, ההסתפחות לעם היהודי, אותו עם אשר יושב בציון. לא האזרחות יוצרת את הזיקה למקום, וגם לא נוכחות מעשית בו. שכן במקרה כזה אין מדובר לא בארץ ישראל ולא בציון, אלא במרחב אחר לגמרי, נטול מטענים דתיים ואידיאולוגיים של מפריחי שממה. משקלו של מרחב זה קל כנוצה, אך הוא נישא בליבותיהם של אנשים רבים שטרם פג זיכרונם אודות מקום לידתם, התבגרותם, התאהבותם, וגירושם.

⁹ טושבייס, פסקה 17 לפסק דינו של השופט אהרן ברק.

¹⁰ טושבייס, פסקה 3 לחוות דעתו של השופט חשין.